
Satan and Christianity: The Demonization of Christianity in the Writings of Abraham Saba / השטן והנצרות: דמוניזציה של הנצרות בכתבי אברהם סבע

Author(s): אברהם גרוס and Abraham Gross

Source: *Zion* / 1993 / תשנ"ג, ציון, Vol. נח&lrn;, חוברת א&lrn; (תשנ"ג / 1993), pp. 91-105

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23562492>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

השטן והנצרות: דמונולוגיזציה של הנצרות בכתבי אברהם סבע

מאת אברהם גרוס

ר' אברהם סבע היה דרשן ומקובל בדור גירוש ספרד. הוא יצא בגירוש וחווה על בשרו גם את מאורע האונס הכללי בפורטוגל בשנת 1497. הוא היה מן הבודדים שעמדו באותו ניסיון ולמרות כל הלחצים לא המיר את דתו. סבע היה כלוא בליסבון עם כמה יהודים נוספים במשך כחצי שנה, שוחרר עמם והגיע לצפון אפריקה. שם ישב ושחזר את חיבוריו, שאותם היר אנוס להשאיר בליסבון.¹ אשתו ובניו נאנסו על דתם, הוא איבד את כל אשר לו, ועל פי עדותו – אף בריאותו נפגעה קשות. הוא היה עד לגירוש ספרד, אשר במהלכו נשארו רבים בארץ מולדתם והמירו את דתם, ואחרים מתו בדרכים משונות, כמתואר בספרות התקופה; וכאמור, הוא חווה על בשרו את מאורעות פורטוגל, שבהן נמחקה יהדות פורטוגל ובתוכה גם רבים ממגורשי ספרד, ונבלעה אל חיק הנצרות. הצרות האישיות והקיבוציות הותירו את רישומן בכתביו.² מאחורי כל הצרות עמדה לשטן מלכות אדום, היא הנצרות.³ דמותה של דת זו מקבלת מימד מיוחד מאוד בכתביו של סבע ובכך ברצוני לדון להלן. נוסף על כך ברצוני לבדוק את הרקע ליחסו המיוחד לנצרות: אם הוא התפתח עקב מאורעות הדור או שמא שורשיו נעוצים בתקופה שלפני הגירוש, ואולי עוד לפני כן.

א

נפתח בדברים שכתב סבע בפירושו על דברים לב, יז, המופיעים בכתבי יד ובשתי המהדורות הראשונות של ביאורו לתורה, ספר צרור המור:⁴

- 1 על ר' אברהם סבע ראה: י' תשבי, משיחיות בדור גירוש ספרד ופורטוגל, ירושלים תשמ"ה; א' גרוס, ר' אברהם סבע "המגורש בשני גירושיו", ספר הזכרון לרב יצחק נסים, בעריכת מ' בניהו, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' רה-רכד.
- 2 ראה לעת עתה לעיל, הערה 1, ולהלן, הערה 3, ובספרות שם; וכן: ג' נגאל, 'פרק בהגותו של דור גירוש ספרד', סיני, עד (תשל"ד), עמ' סז-פ.
- 3 על מקומה של הנצרות בהיסטוריה לפי סבע ראה: A. Gross, *The World of Rabbi Abraham Saba*, Ph.D. Dissertation, Harvard University 1982, pp. 168a ff.
- 4 ויניציאה רפ"ג: שם ש"ז. צרור המור היה החיבור הראשון ברשימת הספרים המצונזרים של ספר הזיקוק משנת 1596 (כתב יד פאריס, כ"ח [H80A], דף א2-א3; כתב יד וטיקן 273, דף א26-א25). ראה: N. Porges, 'Deux index expurgatoires des livres hébreux', *Revue des Etudes Juives*, XXX (1895), pp. 263, 281; idem, 'Der Hebräische Index Expur-

ואולי רמז לא שערום אבותיכם על מה שאמרו שהשדים אין להם שער לפי שנבראו בערב שבת וכו' וזהו אשר מצא את הימים במדבר (בראשית לו, כד), הם השדים. ולפי שנשארו חסרים מששת ימי בראשית נכתב הימים חסר יוד.⁵ ולפי שאומת אדום כל תועבותם והבליהם הוא מכח השדים לכן הגלחים והכומרים מהם היו מגלחים שער ראשם ומניחים בגובה הראש כמו כתם. ואותם שהם טמאים יותר כמו ההגמונים והפיפיו מגלחים כל ראשם כמו עגולה ואין מניחים אלא מעט שער סביב האזנים לדמות עצמם לשדים שאין להם שער וכן כמו שאין בשדים ברכה כן מניחים ונוטעים אצל בית טעותם אילן סרק שאינו נושא פרי. וכן ראוי להם גם כן שלא יולידו בנים ובנות.⁶

לכינויים שמעניק סבע לכמורה יש שורשים עמוקים ביחסים שבין היהודים לנוצרים בימי הביניים. השימוש בכינוי 'שעירים' לכמרים איננו חדש. אנו מוצאים אותו בפי ר' צמח בן שמעון דוראן בתשובה על 'הנוצרים החדשים': 'ילכו אל הגעל ויעשו נשואיהם ע"י השעירי',⁷ וברור שהקורא מבין בדיוק למי הכוונה. למעשה את שורשי הכינוי אנו מוצאים כבר במאה ה"ג ככינוי לפרנציסקנים. הכינוי הלטיני שלהם היה *fratres minores* ובעברית 'צעירים'. משם היתה הדרך קצרה ל'שעירים'.⁸

gatorius, *Abraham Berliner Festschrift*, eds. A. Freimann & M. Hildesheimer, Berlin 1891, pp. 26, 35, 41, 45; מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ונציה, ירושלים תשל"א, עמ' 201. על הקטע הזה במהדורות המצונזרות של המאה ה"ז ראה: ר' בונפיל, 'ספריותיהם של יהודי איטליה בין ימי הביניים לעת החדשה', פעמים, 52 (תשנ"ג), עמ' 7.

5 מכאן ואילך צונזר הקטע. במהדורות המאוחרות צריך להכניס קטע זה לפני המילים: 'וכבר הארכתי בהלכות עכו"ם'.

6 צרור המור, וינציאה רפ"ג, דף קסה א. בספר הזיוק נכתבה על קטע זה ההערה הבאה: 'וצריך עיין בזה כי הוא דבר רע נגד הגלחים שלנו'. ככלל, לא ידועים המקור והסיבה המדויקים לתספורת של הנזירים והכמרים הנוצרים (*tonsura*). אחת ההשערות היא, שהשאת עיגול השיער בהקף הראש באה לסמל את זר הקוצים שהונח על ראשו של ישו (וראה להלן, הערה 10, על הסיבה שנותן לכך מחבר ספר תולדות ישו). לאור קביעתו של סבע באשר לקשר השדי של הנצרות המתבטא בתספורת, מעניין להעיר על הטונסורה שנהגו הדרואידים (*Druids*) הקלטים במאות הראשונות לספירה באירלנד. בניגוד ל'טונסורה של פטרוס', שבה נהגה הכנסייה הקתולית ושאותה מתאר סבע, נהגו הם, כנראה, לגלח את חזית הראש ולהשאיר קבוצת שיער קטנה מעל המצח. הדרואידים עסקו בכישוף, וברומא ראו בשמעון מאגוס את אביהם הרוחני, ועל כן קראו לתספורת זו 'הטונסורה של שמעון מאגוס'. ראה: J.A. McCulloch, 'Tonsure', *Encyclopedia of Religion and Ethics*, XII, ed. J. Hastings, Edinburgh 1921, p. 386a-b. איננו יכולים לבדוק אם מידע כזה הגיע אל סבע ותרם ליצירת התיזה שלו על המקורות השדיים של הנצרות (הידיעות האחרונות על קיום מנהג מקומי זה הן מתחילת המאה ה"ט). נציין עם זאת, שמסופר על שמעון מאגוס שריחף בעזרת השדים עד שהוכרע והופל לארץ בכוח תפילתם של תלמידי ישו: ראה להלן, חלק ב של המאמר. בנוגע להבדל שמבדיל סבע בין גילוח אצל הכמורה הנמוכה לגילוח אצל ההגמונים והאפיפיור, לא ידוע לי מקור על כך.

7 שו"ת יכין ובעוז, ליוורנו תקמ"ב, ב, סי' יט, דף עג ב.

8 'שצמילר', 'לתמונת המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם', ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 141. על

את הכינוי 'שדים' אנו מוצאים אצל צאצאי הספרדים בהמבורג באמצע המאה הי"ז. אחד משונאי ישראל טוען: 'במשרתי קדשנו ילעגו... וגם רודפים אותם ברחובות ומכנים אותם בשם "שדים"'.⁹ גם לכינוי זה מצינו שורשים במאה הי"ג. רבינו בחיי בן אשר בפירושו לבראשית יז, א אומר: 'עו"ג [= עובדי גילולים] ערלי לב וערלי בשר שהם מצד השדים וישראל מצד אל שדי'. אלא שהצהרה זו כללית מאוד וקשה לרדת לסוף דעתו של הכותב. נוסף על כך, אצל סבע נקשרים שלושה מרכיבים יחד: הכינוי שעירים (שדים), הרעיון הכולל בדבר 'מקור' הנצרות, ותיאור גילוח הראש.¹⁰ היות שסבע איננו מניח לפנינו משנה סדורה ומפורטת יותר, יש לצעוד צעד נוסף ולשאול את השאלה הבאה: אם זוהי ראייתו את ה'פיפור' ואת הכמורה, מייצגי הדת הנוצרית, כיצד הוא רואה את הדמות שהם מייצגים, את ישו?

על פי הסברה, היינו צריכים להניח שישו לדידו הוא ההתגלמות (או ההתגשמות) של אבי אבות הטומאה – סמאל. אם כן, מבחינתו של סבע אפשר לקבל את הטענות הנוצריות בנוגע לישו, אבל עם שינוי קטן: ישו איננו 'בן אלהים' אלא בנו של 'אל זר' – השטן. מסתבר ששחזור זה, שבמבט ראשון נראה קיצוני בחדשנותו, יכול להסתייע בחומר לא מועט. זה לא מכבר התפרסם מחקר על שני מקובלים עלומי שם בני דורו של סבע, בעל

טקסט זה במסגרת הוויכוח על כתבי הרמב"ם (בערך 1232), ראה: J. Cohen, *The Friars and the Jews*, Ithaca, NY 1982, p. 54

9 מ' קייזרלינג, 'ספרדים', האסיף, ו (תרנ"ג), עמ' 79. מצוטט אצל: נ"ש ליבאוויטש, רבי אברהם סבע וספריו צרור המור ואשכול הכופר, ברוקלין תרצ"ו, עמ' כז. באותה תקופה ממש אנו קוראים על התבטאות דומה באמסטרדם. מעניין שהמחבר, דניאל לוי די באריוס, מסביר בדיוק את אותו פסוק, ואומר כי הכוונה לאנשי האינקוויזיציה: 'יובחו לשדים לא אלוה... לא שערום אבותיכם'... השדים הלא הם הפאמיליארים כי שם זה ניתן לשדים, הדוקרים בנפשות היהודים בעלה היות ובחבר (שהם סמל האינקוויזיציה). ראה: י' קפלן, מנצרות ליהדות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 298. עוד במאה הט"ו, בין האנוסים, אנו מוצאים ביטויים מעין אלה נגד הנצרות, נגד האינקוויזיציה, ואולי גם נגד ישו. ראה, למשל: ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל אביב תשכ"ה, עמ' 229, הערה 16 (שם משמיעה האנוסה משפט פרדוקסלי: *Ihesu, libre me Dios del diablo*, המתאר, כנראה, את מצוקתה ואת יחסה לנצרות); עמ' 233, הערה 33. יכול להיות שמדובר כאן בנוסחאות פופולריות של קללות, ועם זאת המרחק בין השימוש בקללות ובין הפיכתן לאמונות ודעות יכול להיות קצר מאוד.

10 דוד אבן זמרא, בן דורו של סבע, כותב: 'שלא להידמות להם שנאמר, לא תלכו בחקות הגוים... כי כלם היו נמשכים אחרי עבודת הצלמים העשויים כדמות הכחות השמאליות... וכגון כמרי ארם (קרי: אדום) שמגדלין סביבות הראש ומניחין באמצע פנוי' (מצודת ציון, זולקווא תרכ"ב [דפוס צילום: תשכ"ד], סי' נט, דף ז ב). נראה לי שהמחבר שאב את הרעיון מצרור המור, כי הוא מזכיר באחת מתשובותיו את סבע וספריו. ראה: שו"ת רדב"ז הישנות, ליוורנו תי"ב, סי' נה, דף יא א. סיבה שונה לסגנון התספורת של הכמרים מופיעה כבר באחת הגירסאות של ספר תולדות ישו: 'כי נקרח ראש ישו כשנסחב' (S. Krauss, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*, Berlin 1902, p. 130). ובגירסה מעט שונה בספר הפולמוס האנטי-נוצרי 'חיזוק אמונה' של הקראי יצחק מטרקוי: 'וכאשר הביאואו משכוהו ועקרו בו שערות ראשו. ועל כן הגלחים עתה יגלחו שערוהם באמצע ראשם לזכרון הדבר של ישו' (חיזוק אמונה, מהדורת מ' וועקסלער, ניו יורק תרצ"ב, עמ' 277. ראה גם אצל י' דן, הסיפור העברי בימי הביניים, ירושלים תשל"ד, עמ' 130).

ספר המשיב ובעל כף הקטורת.¹¹ מחבר ספר המשיב מחליף את רוח הקודש בסמאל וקובע שממנו נתעברה מרים.¹² סמאל מייצג את הנצרות, ולפי קטע אחד בכף הקטורת, ישו עצמו הוא אחד מגלגוליו של סמאל.¹³ על המובאות במחקר על ספר המשיב יש להוסיף דברים חד-משמעיים מספר כף הקטורת: 'והסוד גדל את המן, הוא סמאל, וינשאהו וישם את כסאו מעל כל השרים אשר אתו וכל עבדי המלך כורעים ומשתחוים לישו הנוצרי יש [=ימח שמו], והוא עשו הרשע בסוד גלגול'.¹⁴

לפי ספר המשיב, משיח בן דויד הוא תוצר של ההתקשרות בין יעקב והשכינה,¹⁵ וזו הקבלה מפתיעה לתפיסה הנוצרית. אנו מוצאים בספר גם בתולה, אם כי היא אלוהית ועשויה אש (השכינה); היא אמו של המשיח, שאף הוא כנראה אלוהי.¹⁶ סבע איננו מגיע כל כך רחוק בתיאור המשיח. לעומת זאת, אם רעיונותיהם של שני המחברים הנזכרים, בעל ספר המשיב ובעל כף הקטורת, מעורפלים למדי, והם משתמשים בביטויים לא חד-משמעיים ובמסך של סימבוליקה, הרי ייתכן שסבע מכיר באפשרות שיצור אלוהי נולד מבתולה.¹⁷

למעשה, גם אצל ר' אברהם בן אליעזר הלוי, המקובל המפורסם בן דורו של סבע, מצינו זיהוי של ישו עם סמאל. בהקדמה לחיבורו משרא קיטרין הוא כותב:

והנהו ינוקי זערי עוללי טיפוחים... נפלו בידא דסמאל רשיעא ופלחי ליה וסגדי קמיה וינקי ראש פתנים אכזר. בתי כנישתי איתעבידו בתי פולחנא נוכראה, ספרי אורייתא אתוקדו בנורא, חסידי וזכאי קשוט מיתו בכמה עקו על עקו דאתא עלייהו.¹⁸

- 11 מ' אידל, 'היחס לנצרות בספר המשיב', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 77-91. וראה גם מאמרו של ויידה על ספר כף הקטורת, להלן, הערה 27.
- 12 אידל, שם, עמ' 79.
- 13 שם, עמ' 81.
- 14 כף הקטורת, כתב יד פריס 845, דף 215א. וראה גם שם, דף 130ב, והשווה לדברי המחבר, שם, דף 212א. ראה גם: אידל, שם, עמ' 81, הערה 32, המפנה לספר הפליאה (וראה: מ' אורון, 'תורת הרע והגאולה בספר "הפליאה" ובספר "הקנה"', דעת, 8 [תשמ"ב], עמ' 89, הערה 17). מחבר כף הקטורת אף מדבר על הקונפליקט הקוסמי שבין הטוב, המיוצג על ידי האל וישראל, ובין הרע – סמאל, הנצרות והאסלאם (אידל, שם, עמ' 82).
- 15 אידל, היחס לנצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 86.
- 16 אידל, שם, עמ' 88-90. אפשר שכוונת בעל ספר המשיב היא, שהאל הוא מעין שותף נוסף להורים, אשר יתרום למשיח את המימד האלוהי (ראה להלן, בסוף המאמר, תיאור האנטיכריסט ממוצא יהודי).
- 17 סבע רואה במשה יצור אלוהי מתחילת ברייתו (היינו, שלא עלה למדרגה אלוהית במשך חייו, אלא נולד במדרגה זו). בעניין מותו ומקום קבורתו הוא אומר: 'ואם הוא מלאך שלוח מתחילת בריאת העולם כמו שכתבנו למעלה, לא מת. ואע"פ שכתוב וימת שם משה עבד השם, הוא לשכך האוזן... לא מת ולא היה אדם...' (צורר המור, דף קעב א). לא ברור מה תפקידו של עמרם בהריונה של יוכבד; מכל מקום, באופן תיאורטי היא היתה יכולה להיות בתולה (לולא לידת אהרן ומרים).
- 18 'ותינוקות קטנים אלה עוללי טיפוחים... נפלו ביד סמאל הרשע והם עובדים אותו ומשתחוים לו ויונקים ראש פתנים אכזר. בתי כנסת הפכו להיות בתי עבודה זרה. ספרי תורה נשרפו באש. חסידים

נראה שהלוי כותב כאן על מה שקרה ליהודים בפורטוגל בשנת 1497.¹⁹ במשפט הראשון, הפותח את רשימת הגזירות שנפלו על ראש היהודים שם, הוא מדבר על חטיפתם של ילדי ישראל וטבילתם לנצרות. הוא אומר עליהם שנפלו בידי סמאל הרשע. אפשר לטעון, שלכאורה סמאל הנזכר כאן הוא כינוי סתמי לנצרות או לרשע באופן כללי, אבל מהמשך המשפט מבואר היטב שאין מדובר בכינוי סתמי; אותם עוללי טיפוחים עובדים לסמאל, ולדעתי הכוונה לישו, שהוא סמאל, ואין כל אפשרות להסביר זאת אחרת.

דברים מפורשים על התגשמותו של סמאל בדמותו של ישו אנו קוראים בספר הקבלי גליא רזא, מן המאה ה־17, שינק כנראה מספר כף הקטורת. המחבר האנונימי מדבר על סמאל: 'ותדע שד' פעמים היה נגזר עליו מששת ימי בראשית שיתגשם בילוד אשה ובפרצוף אנושי... הראשון היה שר האופים ולבסוף נתלה, השניה בהמן ולבסוף נתלה, השלישי בישו נוצרי ולבסוף נתלה, הרביעי עתיד להיות בארמילוס...'²⁰ ראינו אפוא, שבחוגי המקובלים בדור הגירוש ולאחריו רווחה ראייה דמונולוגית של הנצרות ושל ישו. מהו מקור הרעיונות הללו?

ייתכן שמחבר גליא רזא, המזכיר באותו הקשר את ישו ואת ארמילוס, הושפע ישירות מן האגדה על ארמילוס, המקבילה בספרות האפוקליפטית מן המאה ה־2 ואילך לאנטי־כריסט הנוצרי. האגדה מקורה כנראה בספר זרובבל מן המאה ה־2, ובאחת הגירסאות מסופר, שארמילוס יהיה בנו של השטן והוא יזדווג עם פסל שיש של אשה יפה.²¹ לפי השערה זו, נלקח מקורו השטני של ארמילוס והוצמד גם לישו. ייתכן שאף מחברי ספר המשיב וספר כף הקטורת הושפעו מן האגדה הזאת, שהרי גם אותם יש לבחון בהקשר של המסורת האפוקליפטית.²² סבע, לעומת זאת, לא השתייך לחוג האפוקליפטי של מחברים אלה, מקורותיו הקבליים שונים משלהם והלך מחשבתו הקבלי והמשיחי שונה לגמרי.²³

וצדיקי אמת מתו בצרות על גבי צרות שבאו עליהם' (משרא קיטרין, קוסטאנטינה ר"ע [דפוס צילום: ירושלים תשל"ח], דף 2ב).

19 ראה על כך: א' גרוס, 'עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן – שמועות וחיפושים לפני גירוש ספרד ואחריו', פעמים, 48 (תשנ"ב), עמ' 27, הערה 82.

20 ר' אליאור, גליא רזא, הוצאה ביקורתית, מבוא, ירושלים תשמ"א, עמ' יא.

21 י' אבן שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים–תל אביב תשי"ד, עמ' 74, 79, 80, 320, 383, ועוד.

22 יש לציין, שארמילוס מוזכר בספר כף הקטורת בהקשר דומה לזה שבספר גליא רזא. המחבר אומר, שגלגולו הראשון של עשו היה בישו והשני 'בארמילוס השטן'. ראה: אידל, היחס לנצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 81, והערה 38. הקטע פורסם בתרגום לצרפתית אצל: G. Vajda, 'Passages anti-chrétiens dans "Kaf ha-Qetoret"', *Revue de l'Histoire des Religions*, CXCVII (1980), p. 48. גם ר' אברהם הלוי מדבר על ארמילוס בהקשר של הגאולה העתידה. ראה: מ' אידל, 'עיונים בשיטתו של בעל "ספר המשיב"', ספונות, ב [ז] (תשמ"ג), עמ' 202.

23 למשל, עולמו הקבלי של סבע מושפע בצורה מכרעת מן הזוהר, ואילו לגבי חוגו של בעל ספר המשיב אנו למדים, כי 'אף מקומו של החומר הזוהרי בעולמו הרוחני של החוג מצומצם הוא למדי' (מ' אידל, 'חיבורים ונחותים של בעל "ספר כף הקטורת"', פעמים, 53 [תשנ"ג], עמ' 82). ראה גם: א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשמ"ח², מבוא מאת מ' אידל, עמ' 22; הנ"ל, 'הקבלה הספרדית לאחר הגירוש', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 504.

לכן, אף שאולי הכיר את ספר זרובבל, דומה שיש להסביר את רעיונותיו כפרי התפתחות ממושכת בתוך הזרם הראשי של הקבלה הספרדית. מן המקורות עולה, שתיאוריות מעין אלה התפתחו עוד לפני תקופה זו. מקור קודם שיכול היה לשמש רקע לרעיונות הנדונים כאן, הוא החיבור הפולמוסי כלימת הגויים של פרופיט דוראן.

שמעתי בזמן הבחרות בהיותי בישיבת רבותי, מאשכנזי אחד תלמודי ומאנשי חכמת הקבלה, כי ישו הנוצרי ותלמידיו מקובלים היו, אך שהיתה קבלתם משובשת. ובחלק המעשי מהחכמה ההיא עשה מה שעשה מהענינים הזרים היוצאים מן המנהג הטבעי. והוקשה לו מאמר החכמים ז"ל שכישה והסית והדית, והשיב כי נשתמש בצד שמאל שהוא צד הטומאה אשר האזהרה עליו.²⁴

מחבר זה כותב בסוף המאה הי"ד שבצעירותו, כלומר באמצע המאה, שמע שישו ותלמידיו החזיקו במסורת מוטעית של קבלה ועשו שימוש מאגי בכוחות הטומאה כדי לשנות את הטבע. זוהי התפתחות מאוחרת של רעיון פולמוסי עתיק יומין, שישו היה מכשף, והיא משקפת במידה כלשהי את השימוש שהנוצרים החלו לעשות בקבלה לאימות אמונותיהם.²⁵ על פי טענה זו, הקבלה משתמשת בטרמינולוגיה ומבטאת רעיונות שגם הנוצרים עושים בהם שימוש, אלא שנוצרים מבינים את הקבלה בצורה מוטעית.²⁶ לא נראה שבמאה הי"ד, במסגרת הוויכוחים עם הנוצרים, ראו היהודים צורך לחדש את ההסבר של השימוש בקבלה מעשית כדי לדחות את הניסים שעשה ישו. אם אכן לפנינו תגובה יהודית על כך שבאמצע המאה הי"ד יש נוצרים הלומדים קבלה ומשתמשים בה, יש להניח כי לאחר מאה שנה ויותר של שימוש נוצרי בקבלה (בעל פה אם לא בכתב), יהיו מקובלים שיעשו צעד נוסף קדימה, תחת רושם התנאים והלחצים בספרד בעת ההיא, ויאמרו שישו לא רק השתמש בכוחות הטומאה, אלא הוא הוא התגשמותו של סמאל עלי אדמות.²⁷

24 כתבי פולמוס לפרופיט דוראן, מהדורת א' תלמג', ירושלים תשמ"א, עמ' 11.

25 שם, הערה 2, והביבליוגרפיה בעמ' 12, הערה 10.

26 שם, עמ' 12-13.

27 על הקבלה הנוצרית בספרד בתקופה זו ראה: G. Scholem, 'Considérations sur l'histoire des débuts de la Kabbale chrétienne', *Kabbalistes chrétiens*, eds. A. Faivre & F. Tristan, Paris 1979, pp. 30 ff. אפשר לשער, שהשימוש בעליפה היה נרחב הרבה יותר מן הספרות הכתובה, המסתכמת בחיבוריהם של המומר פדרו די לה קבלריה ושל פאולוס די הרדיה (שמקורו בארגוניה). דבר זה מסתייע מעדות השמיעה של ר' אברהם פריצול על קבוצה של תריסר מומרים, שניסו להשפיע, בעזרת הקבלה, על יהודים אחרים בספרד להמיר את דתם. ראה: S. Löwinger, 'Recherches sur l'œuvre apologétique d'Abraham Farissol', *Revue des Etudes Juives*, D. Ruderman, *The World of a*, CV (1940), p. 43, עמ' 39-36, שם, עמ' 50, שלום, שם, עמ' 39-36, שם, עמ' 51-52. דומה שהתגובות המעטות והקצרות שבידינו דיין לאשש את ההנחה, שכבר במאה הט"ז לא היתה התופעה חריגה. על תגובה יהודית, הקושרת

עם זאת, לאור ההשפעה הגדולה שהיתה לרמב"ן על סבע, כפי שנראה בעליל בספר צרור המור, אפשר שהראייה הדמונית של ישו היא התפתחות ישירה מיחסו של הרמב"ן לנצרות, כפי שניתן להבין מדבריו המרומזים של הרמב"ן:

אבל צוה הקב"ה ביום הכפורים שנשלח שער במדבר לשר המושל במקומות החרבן והוא הראוי לו מפני שהוא בעליו ומאצילות כחו יבא חורב ושממון כי הוא העילה לכוכבי החרב והדמים והמלחמות והמריבות והפצעים והמכות והפירוד והחרבן, והכלל נפש לגלגל מאדים וחלקו מן האומות הוא עשו שהוא עם היורש החרב והמלחמות ומן הבהמות השעירים והעזים. ובחלקו עוד השידים הנקראים מזיקין בלשון רבותינו ובלשון הכתוב שעירים כי כן יקרא הוא ואומתו שער.²⁸

'השר המושל' הקשור לעשו הוא סמאל, כפי שמתברר מדברי הרמב"ן שם. אם כן השדים – הם השעירים – קשורים לנצרות ולכוח העליון שממנו היא יונקת, הוא סמאל. הרמב"ן לא מגלה יותר. ייתכן שאין כוונתו לזהות את סמאל עם השטן, אלא רק לומר, במסגרת התפיסה האסטרולוגית שלו, שסמאל הוא השר של רומי-אדום-נצרות, והוא השולט בכוכב מאדים.²⁹ אבל גם אם הרמב"ן לא זיהה את ישו עם סמאל, ניתן בהחלט לתלות את יחסו של סבע למנהגי הדת הנוצרית במקור דמוני, ואת הבנתו שישו בא מאותו מקור, כפיתוח הבנתו של הרמב"ן את הנצרות.³⁰

- את הרע עם הקבלה הנוצרית במאה הט"ז, שבה התופעה היתה נפוצה הרבה יותר, ראה: M. Idel, 'The Magical Interpretation of the Kabbalah in the Renaissance', *Jewish Thought in the Sixteenth Century*, ed. B.D. Cooperman, Cambridge Mass. 1983, p. 232, n. 65
- 28 רמב"ן, ויקרא טז, ח, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ל, ב, עמ' פט. תודתי נתונה לפרופ' דב ספטימוס על מקור זה. ובעקבות הרמב"ן ראה גם: רבינו בחיי בן אשר, בפירושו לתורה, שם, פסוק ז. והשווה: רמב"ן, במדבר כד, כ, מהדורת שעוועל, ב, עמ' שג. תולדות הזיהוי עשו-אדום-שער-נצרות נדון בהרחבה אצל: G.D. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, ed. A. Altmann, Cambridge Mass. 1967, pp. 19–48, ובמיוחד עמ' 27, ובספרות שבהערה 31. כאן אנו עוסקים בשלב מתקדם יותר, היינו, האסוציאציה של השם שער עם 'שעירים', הם השדים.
- 29 ראה הרקע התיאורטי לתפיסה זו בפירושו לויקרא יח, כה. ד"ר חביבה פדיה, שלה אני חב תודה על הערותיה הרבות על מאמר זה, נוטה לפרש את הקטע שציטטנו כחלק מתפיסתו האסטרולוגית של הרמב"ן.
- 30 שוב מייחס סבע קשרים דמוניים לעשו: 'וכן רמזו השעיר לעשו מלך שהוא איש שעיר ושעירים ירקדו שם... לפי שבאו מכח נחש הקדמוני' (צרור המור, דף קמט ב; סוף המשפט מקביל לדבריו 'שאומת אדום כל תועבותם והבליהם הוא מכח השדים' [לעיל, בגוף המאמר, אחרי הערה 5]); וראה: תיקוני זוהר, סט, דף קיח א. ראה גם להלן, על האפשרות שהרמב"ן התייחס לחירם מלך צור ככינוי מטאפורי. ייתכן שגם בקבלה שקדמה לרמב"ן יש רמזים לזיהוי של סמאל עם הנצרות. ראה: ח' פדיה, 'פגם ותיקון של האלוהות בקבלת ר' יצחק סגי נהור', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 275. המקור לכך נמצא כבר במדרש: סמאל מוזהה עם השטן, ועם זאת הוא שרו של עשו (שם, עמ' 220, הערה 117). כפי הנראה גם ר' אברהם אבולעפיה, המייחס לישו את הביטוי 'אל זר' ומסרב לפרש 'טוד' זה בכתב, ראה את ישו באור דמוני. ראה: M. Idel, 'Abulafia on the

ב

פרשנותו של סבע לתהלים פז, ד, אף היא מתייחסת כנראה לישו. לשון הפסוק הוא: 'אזכיר רהב ובבל לידעי הנה פלשת וצור עם כוש, זה ילד שם'. סבע מפרש תחילה את הפסוק הקודם, המדבר על ירושלים:

וזהו, עיר האלהים סלה, שעוסקים תמיד בזה העיר בדברי התורה באופן שכל יושביה הם מאושרים ויחידי סגולה, משא"כ [=מה שאין כן] בעמלקים כולם,³¹ שבכולם לא נמצא אלא איש אחד פרטי. וזה שאמר, 'אזכיר רהב ובבל', לפי שבמצרים היו חכמים גדולים... ובכולם לא נמצא אלא איש אחד פרטי וזה שאמר, 'יולד שם'. ונראה שרמזו בזה על חירם מלך צור שהיה חכם מאד כמוזכר ביחזקאל... ושלמה בחכמתו לא היה יכול להשיג חכמתו ולנצח אותו עד שהשם נתן חכמה לשלמה, וזהו, 'זה' נתן חכמה לשלמה כאשר דבר לו, ואז, 'ויהי שלום בין חירם ובין שלמה', ולא קודם לכן. עד שכתבו בזוהר בפרשת תרומה, כי חירם מלך צור בכישופיו היה עושה עצמו אלוה ופורח באויר ולא היה יכול שלמה לנצחו בחכמתו עד שהשם נתן חכמה עליונה לשלמה ואז בחכמתו נצחו שלמה לחירם מלך צור, באופן שבכל האומות לא נמצא אדם חכם כמוהו אשר רמז עליו, 'זה יולד שם', על צור הנזכר. אבל, 'לציון יאמר איש ואיש', שילד שם הוא איש פרטי... ולפי שזה דבר תימה איך ייתכן שבכולם לא נמצא אלא איש אחד פרטי, ואולי אם השם יספור ומונה אותם ימצא בהם יחידי סגולה רבים, לזה אמר שאינו כן, שהשם מנה זה החשבון מדויק מאד והוציאו בכתב לפי שבמנין שנעשה בכתב אין בו טעות. ועם כל זה לא מצא אלא איש פרטי אחד שהוא האיש הרמוז.³²

'זה יולד שם' רומז לחירם, שהיה החכם היחיד בין האומות. הוא היה מן העיר צור, המוזכרת בפסוק. על 'חכמתו' מספר לנו סבע, שחירם 'עשה עצמו אלוה' באמצעות כישוף³³ ופרח באויר, והמלך שלמה לא היה יכול לו עד שהקב"ה נתן לו חכמה. מעשה זה, אומר סבע, נמצא בזוהר פרשת תרומה. חירם אמנם מוזכר שם, אך הסיפור כולו איננו מופיע בגירסת הזוהר שלפנינו בפרשת תרומה.³⁴ לעומת זאת במקום אחר בזוהר אנו מוצאים את הסיפור הבא:

דשלמה עבד דנחית לחירם מההוא דרגא דהוה אמר, 'מושב אלהים ישבתי' וגו' (יחזקאל כח,

Jewish Messiah and Jesus', *Immanuel*, XI (1980), p. 78 ואולם, לפי דעתי השפעתו של הרמב"ן על סבע הרבה יותר סבירה.

31 הביטוי 'עמלקים' הוא תוצאה של הצנוורה היהודית הפנימית. בכתבי היד ובדפוס הראשון הגירסה היא: 'בשאר האומות כולם'.

32 צורר המור, דף קלה ב.

33 לפי המדרש היה חירם מן המלכים שהחזיקו עצמם לאלוה (תנחומא, וארא ט; מהדורת בובר, וארא ח).

34 זוהר, ב, דף קמט א.

(ב). דתניא, חירם מלך צור עבד גרמיה אלוה.³⁵ בחר דשלמה אתא עבד ליה בחכמתיה דנחית מההוא עיטא ואודי ליה לשלמה... ותנינן... דשדר ליה שידא ונחית ליה שבעה מדורין דגיהנם... עד דאהדר.³⁶

בקטע זה נמצאים רוב היסודות המרכיבים את הסיפור כפי שהוא מופיע אצל סבע, חוץ מן הקרב האווירי. פרט זה נלקח כנראה מתוך החיבור הפולמוסי תולדות ישו. המחבר מתאר שם את ישו כמכשף, שחולל נסים באמצעות השם המפורש, עד שיהודה הגנן (או 'איש קריות', לפי כתיב יד אחרים) התגבר עליו בקרב אווירי.³⁷ לא הגיעו לידינו התייחסויות ישירות של סבע לישו שיבהירו מה חשב על לידתו, חייו וניסיו. אבל דעתו של סבע על הכמורה ומנהגיה, שהובאה לעיל, מלמדת שהוא ראה את ישו כאדם שפרת ברית עם כוחות הטומאה, או אפילו שהיה גלגול או התגשמות של סמאל. אם סברה זו נכונה, היא מתאימה לתיאור של חירם בקטע המצוטט. יתר על כן, הפסוק שמפרש סבע על חירם שימש היטב את הפרשנות הכריסטולוגית הנוצרית בפולמוסה עם היהדות.³⁸ זאת ועוד, בסוף הקטע סבע מתייחס לחירם כ'איש אחד פרטי שהוא האיש הרמוז'. אולי אפשר להרחיק שלב אחד ולומר, כי אף שלפי פשוטם של דברים חירם הוא זה

35 חולין פט ע"א (ורש"י שם); בראשית רבה, צו ה: תיאודור אלבק, עמ' 1197; תנחומא, וראא ח. ראה מקורות נוספים אצל: ל' גינזבורג, אגדות היהודים, ו, רמת גן תשל"ו, עמ' 108–109, 254–255.

36 תרגום: 'ששלמה עשה לחירם שירד מאותה המדרגה, שהיה אומר, מושב אלהים ישבתי וגו', שלמדנו, חירם מלך צור עשה עצמו אלוה. אחר שבא שלמה, עשה לו בחכמתו שירד מעצה זו... ולמדנו ששלח לו [לחירם] שד אחד שהורידו לשבעה מדורים של גהינום... עד שחזר' (זוהר, ג, דף סא א; וראה: אידל, היחס לנצרות [לעיל, הערה 11], עמ' 79, הערה 18). ייתכן שדמות זו של שלמה ינקה במידה כלשהי מתדמיתו הפופולרית בימי הביניים. ראה: J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, Philadelphia 1961, p. 63. לא נראה שהזוהר התכוון לישו, ואומר על ישו: 'בכל ימי העולם חשב כך. הוא משתמש בדיוק באותו ביטוי שמתאר את מעשה חירם, ואומר על ישו: 'בכל ימי העולם לא נמצא כענין שני אנשים שהאחד עשה עצמו אלוה והוא ישו הנוצרי' (ש' הורודצקי, 'רבי חיים ויטאל על ישו ומוחמד', הגורן, י [תרפ"ח], עמ' 159–160). אבל אם אכן לכך כיוון הזוהר, אזי נראה שוויטאל קיבל את הפרשנות כתורה שבעל-פה. עם זאת, מפשוטם של דברי ויטאל אין רמז לדמונולוגיזציה של ישו, ו'עשה עצמו אלוה' כוונתו לומר שהתחזה לאלוה. לגבי הרעיון עצמו, ייתכן שמקורו בברית החדשה, שבה נטען שהיהודים האשימו את ישו: 'עוד אמר כי האלהים הוא אביו וידמה לאלהים' (יוחנן ה, יח); 'כי עשה עצמו לבן אלהים' (שם יט, ז).

37 לגבי הנוסחאות השונות ראה: קרויס (לעיל, הערה 10), שם; S. Krauss, 'Fragments araméens', *du Toldot Yéshou', Revue des Etudes Juives*, LXII (1911), pp. 28–37; גנזי שכטר, א, נויארק תרפ"ח, עמ' 324–338.

38 ראה, למשל: יעקב בן ראובן, מלחמות השם, מהדורת י' רונטאל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 72 ואילך; ר' יוסף קמחי, ספר הברית, מהדורת א' תלמג, ירושלים תשל"ד, עמ' 52; ר' דוד קמחי, בסוף פירושו למזמור פז, במהדורת גואדלחרה רל"ז (ובספר הברית, שם, עמ' 76–77. הערותיו של סבע על הפסוקים ד–ה דומות לדברי רד"ק, אלא שהן יותר קיצוניות ומשקפות כיוון מיסטי). ראה גם: ר' מנחם מאירי, פירוש לספר תהלים, מהדורת יוסף ב"ר חיים הכהן, ירושלים תרצ"ו, עמ' 169; ספר יוסף המקנה, מהדורת י' רונטאל, ירושלים תש"ל, עמ' 113.

שהמשורר רומז עליו בתהלים, מכיוון שהגימטריה של 'האיש' היא 316, והיא שווה לגימטריה של 'ישו' (גימטריה זו מופיעה גם בתולדות ישו),³⁹ שמא אליו הוא רומז? לפי המסופר, ישו היה בצור.⁴⁰ אבל יותר חשובה מכך העובדה, שבמסורת היהודית מתקופת המדרש ואילך מזוהה צור עם רומי.⁴¹ סבב יכול היה אפוא להגיע למסקנה, שחירם הוא כינוי לישו מתוך המשוואה צור=נצרות.⁴²

אם נכונה השערה זו, הרי שסבב כתב בשני רבדים, והביטויים האקסוטרניים מכסים על המשמעות האסטרית על ידי סתירתה,⁴³ שהרי הוא מזהה את נושא הפסוק כחירם, ואומר שהוא הגוי היחיד בהיסטוריה שהיתה לו 'חכמה', אף שכידוע ישו נחשב ליהודי. לענייננו, אם חירם הוא ישו, הרי דעתו של סבב על האחרון היא 'שמרנית'. כלומר, ישו

39 קרויס (לעיל, הערה 10), עמ' 71.

40 מתי טו, כא; מרקוס ז, כד.

41 תנחומא, וארא יג (מהדורת בובר, וארא טו); בא ד (מהדורת בובר, בא ו); והשווה: יחזקאל כח, ב. על המקורות בפיטנות הקדומה ראה: L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1855, pp. 441, 444; S. Krauss, 'Die hebräischen Benennungen der modernen Völker', *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, eds. S.W. Baron & A. Marx, New York 1935, p. 407. זיהוי זה נמצא בכמה מקומות אצל רש"י. ראה למשל: בראשית כה, כג; בבלי, פסחים מב ע"ב. דיון מקיף יותר על רש"י ראה: י' בער, 'רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו', תרביץ, כ (תש"ט), עמ' 330-332. הזוהר מביא את המאמר התלמודי המפורסם, תוך החלפת קיסריה בצור: 'ורזיא דא ירושלם וצור חייבא כד מליא דא חרוב דא... (זוהר, ב, דף רלח ב. והשווה: מגילה ו ע"א, ובדקדוקי סופרים, שם, הערה ט). לגבי המאה ה'ט"ו ראה: ש' ברנשטיין, 'שירי דון וידאל בן לביא', תרביץ, ח (תרצ"ז), עמ' 364. ובאותו עניין, הקשור להמרת הדת של המשורר שלמה דאפיריה, ראה: F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, I, Berlin 1929, pp. 798-799; ר' אברהם זכות, ספר יוחסין, מהדורת צ' פילפאוסקי, לונדון תרפ"ד, עמ' 888; ר' יצחק אברבנאל, פירוש שמואל, ירושלים תשל"ו, עמ' שכה; הנ"ל, פירוש ישעיה, ירושלים תשל"ט, עמ' קלא, והמקורות המדרשיים שם.

42 מכל מקום, בעניין חירם ראוי לשים לב לדברי הרמב"ן בספר הויכוח, שבהם הוא אולי רומז לנצרות אגב התייחסותו לצור ולחירם מלכה: 'והיה הענין שלא רצייתי לומר להם מה שאומר בהגדה שהמשיח יעמוד ברומה עד שיחריב אותה... וכמו שנאמר בחירם מלך צור, "ואוציא אש מתוכך היא אכלתך" (יחזקאל כח, יח)'. ראה: כתבי הרמב"ן, מהדורת ח"ד שעוועל (לעיל, הערה 28), א, עמ' שי.

43 סבב מודע לאפשרות של כתיבה אסטרית, כפי שנראה מפירושו למשנה, אבות ד, א: 'איזהו מכובד המכבד את הבריות. כנגד אלישע אחר שקיצץ בנטיעות הגן והפריד אלוף ונפק וחסא, לפי שחשב ח"ו שהיו שתי רשויות ומיעט כבוד המקום ולא חס על כבוד קונו. ולכן לקח הדבר ברמז. כנגד כבוד השם לקח כבוד הבריות ואמר, איזהו מכובד משום כבוד אלהים הסתר דבר. אבל מן הראייה שהביא תוכל להבין הענין שאמר, "כי מכבדי אכבד ובזוי יקלו" (שמואל א' ב, ל), והוא מאמר השם על בני עלי שהיו מבזים את השם ואת משבחו וזהו, "כי מכבדי אכבד ובזוי יקלו", כי בזוי השם ומכבדים עצמם יקלו מעצמם. וזה נאמר על אלישע אחר' (צורר המור, דף טז א). לכאורה אמנם יש להטיל ספק בפרשנות זו, שכן סבב כתב את הגירסה האחרונה של חיבורו בארץ מוסלמית ולא נראה שנוקט שם לטכניקות כאלה, גם אם היה מודע להן. אך אולי חשב המחבר שהספר עתיד להגיע לארצות נוצריות.

איננו אל (או יותר נכון: סמאל) שהופיע כאדם, אלא אדם שהפך כביכול לאל לזמן קצר, כנראה בכוח ידיעת הקבלה, בדומה לדעה המופיעה אצל פרופיט דוראן, וזו היתה 'חכמתו'.

ג

בכתבי אברהם סבע מצינו דוגמאות נוספות לקשר בין הנצרות לשדים. במקום אחד סבע מתרגם ומרחיב סיפור שמקורו במדרש הנעלם, על מערה שעוורים ופיסחים מן האומות הלכו אליה כדי להתרפא. יהודי אחד הלך אף הוא למערה עם בנו החולה; במערה היה שד,⁴⁴ והוא ריפא אותם.⁴⁵ ג' שלום, במכתב לנ"ש ליבאוויטש, פירט את מקורותיו של סבע ושיער שהמאמר הזה 'משקיף את דרכי הנוצרים בספרד בלכתם לשם רפוי אל היכלו של סן יגו (יעקב הקדוש) מקמפוסטילה'.⁴⁶ ליבאוויטש חולק על שלום בנקודה זו. אך גם אם נניח שהצדק עם ליבאוויטש וסבע לא התכוון לאותו מקום, נוכל להניח אל נכון שסבע היה מסביר את סגולות הריפוי שייחסו לסנטיאגו די קומפוסטילה בכוחות הטומאה.⁴⁷ את דבריו הבאים של סבע ניתן לקשור לישו עצמו:

ולכן אמר, 'והנה פשה הנגע בבגד או בשתי או בערב' (ויקרא יג, נא), כי ידוע הוא שהבגד הוא השתי והערב. אבל רמו בזה על השד הזה השולט⁴⁸ בשתי ובערב [כפי אמונת הנוצרים],⁴⁹ ולכן צוה ושרף את הבגד או את השתי או את הערב, לפי שהוא תועבה.⁵⁰

נראה כי 'השד הזה השולט בשתי ובערב כפי אמונת הנוצרים' הוא דמותו הצלובה של ישו על צלביהם של הנוצרים (אף שמדובר כאן רק בצורת צלב שבבגד ולא בצלב ממש).⁵¹ 'כפי אמונת הנוצרים' משמעו כפי שסבע הבין את אמונתם.

44 במדרש הנעלם (זוהר חדש, ווארשא תרמ"ה, בראשית, דף י ד-יא א): 'חד שטנא'. נראה שהמונחים 'שד' ו'שטן' מתחלפים, כמו, למשל, בזוהר, ג, דף רפב ב. סמאל, שאותו היינו מצפים שיכנה 'שטן', נקרא שם 'שד'.

45 צרור המור, דף קא ב - קב א.

46 ליבאוויטש (לעיל, הערה 9), עמ' לח. על העלייה לרגל למרכז זה ראה: M. Stokstad, *Santiago de Compostela*, Norman, Ok. 1978, ובייחוד הביבליוגרפיה המעודכנת שם.

47 ברור לגמרי שסבע ידע על המקום. אחד הנתיבים של עולי הרגל לשם עבר צפונית לסאמורה, מקום מגוריו של סבע. מעניין לציין שבניטו גרסייה, אחד הנאשמים במשפט המפורסם של 'הילד הקדוש מלה גוארדיה', אמר כי פעם הלך לסנטיאגו לראות את השדים (los diablos). בער מפרש, שרצונו לומר 'קדושי הכנסייה הנוצרית' (י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשכ"ה², עמ' 454). לאור דיוננו, ייתכן שהלך לראות את השדים של הכנסייה בפעולה.

48 במהדורת ורשה בטעות: 'והטילים'.

49 הקטע שבסוגריים נמחק ברוב העותקים שבדקתי, בהוראת הצנזורה הנוצרית. הציטוט כולו נשמט במהדורת ויניציאה שכ"ו, כתוצאה מן הצנזורה היהודית הפנימית.

50 צרור המור, דף ק ב.

51 מעניין שבגירסה של תולדות ישו מופיע גם רעיון דומה לזה, ולפיו שני חלקי הצלב הם אדום וסמאל

יחסו של סבע אל ישו מתברר מן הסיום של אותו קטע הדן במקור מנהגי התספורת של הכמורה. סבע מסכם שם את דבריו על הנצרות ומקורות מנהגיה: 'וכבר הארכתי בהלכות עכו"ם בספרי צרור הכסף בכל חוקי עכו"ם שכולם הולכים על דרך זה, והם אינם יודעים וריחם נמר'.⁵² סבע מוסר לנו כאן שבספר צרור הכסף, ספר שחיבר בצעירותו ואשר עסק בעיקר בטעמים קבליים להלכה, האריך להסביר את 'כל חוקי העכו"ם שכולם הולכים על דרך זה'. לפי הבנתי, משמעות המשפט היא שלדעת סבע, הנצרות לכל פרטיה ודקדוקי מנהגיה בנויה על היסוד הדמוני, ומכיוון שהנצרות יסודה בישו, אפשר להסיק מדמותה הדמונית על מייסדה.

לאור זאת אולי נוכל לפרש גם את הקטע הבא ולזהות את נושאו:

ואמר 'הוא ישופך ראש' (בראשית ג, טו). בכאן רמז עניין נחש הקדמוני הוא סמאל... והוא סמאל הוא עשו הוא אדום הוא הראש 'אשר ישתחוו שם' (על פי: שמואל ב' טו, לב), דכתיב 'ויצא הראשון אדמוני' (בראשית כה, כה), הוא 'אופן מרכבותיו' (שמות יד, כה), שעולה מספרו ק"ל כמספר סמאל, וזהו, 'הוא ישופך ראש', לפי שהוא 'ראש הפעור' (במדבר כג, כח)...⁵³

סמאל מזוהה עם 'הראש' שאליו משתחוים. 'הראש' הוא עבודה זרה.⁵⁴ סוף אותו הקטע דן בסבל ובנזק שנגרמים ליהודים בעטיו של סמאל, וסבע מפנה את הקורא למקום אחר, שבו הוא אומר שהכוונה ל'נדב ואביהו, ועשרה הרוגי מלכות וכן בכל דור ודור'...⁵⁵ כאן כולל סבע את סמאל הקוסמי עם התגשמותו המעשית עלי אדמות – הכנסייה הנוצרית. לדעתי ניתן אפוא לשער, ש'הראש' שאליו משתחוים הוא ישו, אף שאין הכרח לפרש כך.⁵⁶

(קראוס [לעיל, הערה 10], עמ' 297). באשכנז אנו מוצאים רעיון שניתן לראות בו רקע פוטנציאלי לדברי סבע: 'והבגד אשר תהיה בו נגע צרעת. אע"פ שאין מקרא יוצא מידי פשוטו מכל מקום ליכא מידי דלא רמיזא באורייתא. והבגד, בגדי כומרי ישו שיש להם שתי וערב על בגדיהם. והיה הנגע, עתידה אומה הרשעה שתלקה בצרעת'. ראה: מ"ר להמן, 'רמיזות לישו ומוחמד בפרשנותם של חסידי אשכנז', סיני, פז (תש"ס), עמ' 39. את כל המקורות הרלוונטיים מימי הביניים אפשר לשייך מבחינה רעיונית-אסוציאטיבית למדרש המצהיר כי 'צרעת זו אדום' (ויקרא רבה, טו ט: מרגליות, עמ' שלט; תנחומא, תזריע יא).

52 צרור המור, דף קסה א.

53 צרור המור, דף ח ב.

54 'ואין ראש אלא ע"י' (סנהדרין קז ע"א).

55 צרור המור, דף מה ב.

56 אפשר להוסיף את האפשרות, ששמו של ישו נרמז בהברה הראשונה של 'ישופך'. קשר מפורש בין הנחש לבין ישו נמצא במקור אשכנזי: 'ערום בגי' ישו, כי נחש וישו לאבד את העולם נתכוונו, זה בגוף וזה בנשמה' (להמן [לעיל, הערה 51], עמ' 83). מעניין לציין, שבסביליה שרדה כתובת מקרמיקה בקיר בית, ובה נכתב: 'הוא ישופך ראש'. האם יש להבין את הרמז הטמון בכתובת זו לאור הנאמר כאן?

ד

לסיכום, הנצרות נראתה ליהודים רבים בדור גירוש ספרד כהתגלמות הרע בעולם, אבל כנראה כבר במאה הי"ג היא נתקשרה לדמותו של סמאל. בכמה פירושים מרחיקי לכת אין הקשר מתבטא ביחס שבין האומה לשר המייצג שלה בעולם העליון, כפי שמצינו במדרשים, אלא בייצוג של השטן בעולם. משמע שיש בנצרות יסודות דמוניים, ומסקנה זו הסיקו מקובלים כבר במאה הי"ג. עם זאת, נראה שמדובר ברעיונות כה אסוטריים, שכל הנגלה לנו מתוך הכתב הוא אפס קצהו של הרעיון בכללותו, ועיקרו נותר בגדר של תורה שבעל-פה. לאור זאת יש להודות במוגבלותו של הניסיון ללמוד את תולדות הדמונולוגיזציה של הנצרות מתוך הכתבים שהגיעו לידינו.⁵⁷

ההתייחסויות לנצרות בשלהי המאה הט"ו מתאפיינות אפוא בפיתוח הרעיונות של הדורות הקודמים, תוך הבאתם למסקנות קיצוניות יותר ובוטות יותר אגב העלאת הדברים על הכתב. לעתים אין ההתייחסות לנצרות מוסתרת כלל, וישו מופיע בשמו המפורש כגלגול או כהתגשמות של השטן. לסבע היתה אינטרפרטציה דמונולוגית מקיפה של הנצרות, ונראה שבכך תרם תרומה מקורית לפיתוחו של רעיון זה. לדידו, הכנסייה מייצגת את השדים ואת כוחות הרע והטומאה בעולם. את כל הריטואלים הנוצריים לפרטיהם הוא הסביר, לפי עדותו, בדרך זו. לאחר שמוצא דתם ו'טעמי המצוות' האמיתיים שלהם נשתקע זכרם, המציאו הנוצרים הסברים חדשים לשאלות אלה. ישו עצמו איננו משורטט בצורה בהירה דיה בצרור המור, אך דמותו המשווערת עולה בקנה אחד עם התיאוריה הכללית. דמותו היא בעלת מימד דמוני כלשהו, ואולי היא אף התגשמותו של השטן עלי אדמות. אם פירושנו לפיסקה על צרור הכסף (ראה לעיל) נכון, הוא פיתח את הגישה הזאת כבר לפני הגירוש, והעלה את הדברים על הכתב בצרור הכסף, שאותו חיבר בצעירותו.

מצינו אפוא באיזור אחד ובדור אחד כמה התייחסויות לנושא הדמונולוגיזציה של הנצרות, נושא שעד כמה שידוע לי כמעט שלא נכתב עליו דבר לפני דור הגירוש. עובדה זו דורשת הסבר. אפשר לדבר על חוג של מקובלים שעסק בנושא זה, או על חיבור קבלי מסוים שהשפיע על חיבורים אחרים. למסגרת זו אפשר לשייך את ספר המשיב, את ספר

57 גם אצל מקובלים לוריאניים במזרח אירופה במאה הי"ז מצינו צורות שונות של דמונולוגיזציה של הנצרות. ראה: י' ליבס, 'יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף', מחקרים בקבלה, בפילוסופיה היהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, בעריכת י' דן ו' הקר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 269–310. הניסיון למצוא קשרים והשפעות בין המקובלים במזרח אירופה למקובלים הספרדיים, שכתביהם נדונו במאמר זה, לא העלה דבר. אין שום פרט קונקרטי בגימטריאות ובדימויים המקשר ביניהם. נראה שעובדה זו מחזקת את הרקע של המסורת המדרשית, הקושרת את אדום-עמלק-רומי-נצרות לסמאל; כמו כן, מהות החיים בצל הדת הנוצרית, יחד עם דרך החשיבה הקבלית, הביאו יחדיו לנביטת רעיונות דומים במקומות שונים, מבלי שהיה לכאורה קשר ממש בין יוצרי הרעיונות. אף אין בידינו לקבוע אם במזרח אירופה היתה מסורת שבעל-פה, שהועלתה על הכתב רק במאה הי"ז.

כף הקטורת, את כתביו של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי ואת ספר גליא רזא, אם בשל הדמיון בדרך ההתבטאות ואם לאור הקשרים ביניהם שכבר נדונו במחקר.⁵⁸ לעומת זאת, קשה לקבוע שגם סבע השפיע או הושפע מחוג זה או מחיבורים אלה. אם אכן סבע לא הושפע מחוג המקובלים הנזכר, יהיה עלינו לשער כי שלב אחרון זה של פיתוח רעיונות קדומים הוא בגדר של תופעה, המאפיינת את מקובלי ספרד במחצית השנייה של המאה ה־ט"ו. הנסיבות ההיסטוריות המסוימות, כמו גם השימוש בקבלה כמסגרת להבנת המשמעות, המבנה והדינמיקה של ההיסטוריה, שימשו קרקע פורייה להתפשטות הרעיונות הללו על הנצרות.

עד כה ניסיתי לבדוק את התפתחות הרעיונות של סבע ובני דורו מתוך מסורות יהודיות שהתייחסו לנצרות. לכך יש להוסיף גורם חיצוני, שבדרך של תגובה יכול היה לתרום לצמיחתה ולהתגבשותה של התפיסה הדמונית של הנצרות ושל ישו בעיני היהודים. הדיון בשדים, בשטן ובדת השטן מזכיר לנו באופן כללי את הקשר שקשרה הנצרות בין היהודי לשטן בימי הביניים.⁵⁹ ראוי להזכיר גם מקור קדום, שהדמיון בינו לבין המקבילות היהודיות המאוחרות על ישו מפתיע ברעיונו הכללי. אדסו (Adso), בן המאה ה־י, היה אבי המנזר Montier-en-Der, והוא מתאר במכתב את האנטיכריסט היהודי. חיבור פופולרי זה עיצב את הגישה הנוצרית באירופה בנושא זה במשך מאות שנים. וכך נאמר בו:

אנטיכריסט ייוולד ליהודים משבט דן,⁶⁰ כפי שאמר הנביא: 'יהי דן נחש עלי דרך שפיון עלי אורח' (בראשית מט, יז). הוא ישב כנחש בצד הדרך כדי להכיש את ההולכים בדרכי צדק ולהורגם בארס זדונו. הוא ייוולד מחיבור של גבר ואשה, ככל בן אדם אחר, בניגוד לדעת הסבורים שייוולד לבתולה. למרות זאת, הורתו תהיה כולה בחטא וכך גם לידתו. השטן ייכנס לרחם אמו ברגע ההתעברות. האנטיכריסט יאומץ על ידי כוחו של השטן וכך יהיה מוגן ברחם אמו. כוח השטן יהיה תמיד עמו, בדיוק כפי שרוח הקודש נכנסה לתוך האם של אדונו ישו... ומילא אותה באלוהות, וכפי שהיא הרתה לרוח הקודש ומה שנוולד לה היה אלוהי וקדוש, כך גם השטן ירד אל תוך אמו של האנטיכריסט, ימלא ויאפוף אותה לגמרי, והיא תהרה באמצעות גבר בשיתוף עם השטן ומה שייוולד יהיה כולו מלא משטמה, רשע ואבדון. לכן ייקרא איש זה בן הפורענות.⁶¹

58 על אופי היחסים בין ספר המשיב לספר כף הקטורת ראה: אידל, עיונים בשיטת ספר המשיב (לעיל, הערה 22), עמ' 196. על קשר של ר' אברהם הלוי לספר המשיב, ראה: שם, עמ' 206. על עמדות דומות של כל ארבעת המחברים בנוגע לדמויותיהם של סמאל ואמון מנאו בהקשר המשיחי, ראה: הנ"ל, היחס לנצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 82–83: הנ"ל, מבוא (לעיל, הערה 23), עמ' 19 ואילך.

59 ראה בספרו הקלסי של טרכטנברג (לעיל, הערה 36), שם.

60 המסורת הנוצרית על מקורו של האנטיכריסט משבט דן חוזרת לתקופת אבות הכנסייה. לדעת החוקרים, המקור לכך הוא המדרש, שמצד אמו יהיה המשיח משבט דן. ראה: ל' גינזברג, אגדות היהודים, ג, רמת גן תשכ"ח, עמ' 242, הערה 392; B. McGinn, *Visions of the End*, New York 1979, p. 305, n. 25.

61 מקג'ין, שם, עמ' 84–85. ראה גם סיכומו של נורמן כהן: N. Cohn, *The Pursuit of the*

ישו הנוצרי מסמל אפוא את האנטיכריסט היהודי לפי הדעה הנוצרית. ניתן לשער שדעות מעין אלה, שהפכו לנחלת ההמון הנוצרי, תרמו אף הן לא במעט ליצירת מסגרות החשיבה שלתוכן יצקו יהודים את תשובתם הרעיונית לנצרות.

62, p. 1961, London 1961, *Millennium*. ראה גם: טרכטנברג (לעיל, הערה 36), עמ' 34–35. על המקורות הנוצריים מתקופת אבות הכנסייה שעליהם מסתמך אדסו ראה: W. Bousset, *The Antichrist Legend*, London 1896, pp. 139–140. המהדורה המדעית האחרונה של 'המכתב על מקורו וחיו של האנטיכריסט' התבססה על מאה ושבעים כתבי יד, דבר המוכיח את הפופולריות שלו (מקגין, עמ' 82). את ההצעה לתאר את ה־ecclesia diaboli, שבה דנו, כתגובה לתדמית של synagoga diaboli, כבר העלה אידל, היחס לנצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 81. טיעון מקביל, אם כי ברמה אחרת, כבר העלה ר' בונפיל. אגב דיונו בתדמית השטנית של היהודי בימי הביניים הוא אומר: '...המהות השטנית שיהודים ייחסו לגויים (קרי: נוצרים) במסגרות העיוניות של המקובלים, שטענו כי נפש הגוי מן הקליפות ומן הסטרא אחרא, נראית בהשקפה ראשונה תגובה ישירה לטיעון הנוצרי המתואר כאן'. ראה: ר' בונפיל, 'היהודים והשטן בתודעה הנוצרית בימי הביניים', שנאת ישראל לדורותיה, בעריכת ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 119, בהערה. יש גם אפשרות אחרת, שבוצעה כאן העברה של דמותו הדמונית של משה, כפי שהיא מופיעה בתפיסה הפופולרית, אל דמותו של ישו. ראה: R. Mellinkoff, *The Horned Moses in Medieval Art and Thought*, Berkeley 1970, pp. 135–136; N. Cohn, 'The Horns of Moses', *Commentary*, XXVI (1958), p. 228.